

Айтбаева А.Е.
**А.Н. Бернштам
зерттеулеріндегі Кангюй
мәселесі**

Мақалада Қазақстан археологиясы мен ежелгі тарихының маңызды әрі күрделі мәселе болып табылатын Кангюй тайпасының тарихы. Олардың орналасқан аумағы, Орталық Азиядағы саяси бірлестік ретіндегі орны, көрші тайпалармен және елдермен өзара байланысы және кангюйлықтардың қазақ халқының қалыптасуы мен дамуындағы, жалпы қазақ этногенезіндегі алар орны қарастырылады. Бұл мәселе археолог және тарихшы ғалымдар арасында ХХ ғасырдың басынан-ақ талас тудыруда. Аталған мәселені әйгілі археолог Александр Натанович Бернштам өз еңбектерінде жан-жақты қарастырып, ғылыми тұрғыдан тұжырымдайды. Ғалымның осы көтерген мәселелері бойынша бүгінгі күнге дейін ғалымдар әртүрлі ғылыми пікірлер орын алып келеді.

Автор осы мәселе туралы бүгінгі күнге дейінгі ғылымда орын алған идеялар мен ұстанымдарға шолу жасайды. Сонымен қатар, көтеріліп отырған мәселе жөнінде өзіндік ғылыми пікірлерін ұсынады.

Түйін сөздер: Кангюй, Канка, Битянь, Отырар-Қаратау, Жетіасар, Қауыншы, Бөріжары.

Aitbayeva A.E.
**«Kangui» problem in studies
of AN Bernshtam**

One of the most difficult problems of ancient history and archeology of Kazakhstan – «Kangui» was displayed in the research and articles by prominent archaeologist A. Bernshtam. This article discusses the controversial issues of the localization of Kangui described in Chinese sources, questions about Kangyui as one of the early states of Central Asia, the links Kangui with neighboring tribes, ethnogenesis of kangyui and their role in the ethnogenesis of the Kazakh people.

The author of this article is also considering different ideas that exist in science today. All scientific thought AN Bernshtam made them in the past century are still relevant and are still used today. As well as leading his scientific views.

Key words: Kangyui, kanka, Bitian, Otyrar –Karatau, Zhetiasar, Kayunshu, Borizharu.

Айтбаева А.Е.
**Кангюйская проблема
в исследованиях
А.Н. Бернштама**

Одной из самых сложных проблем древней истории и археологии Казахстана – «Кангюйская проблема» была отражена в исследованиях и статьях видного археолога Александра Натановича Бернштама. В данной статье рассматриваются спорные вопросы о локализации Кангюя, описанного в китайских источниках, вопросы о Кангюй как об одном из ранних государств Центральной Азии, о взаимодействии Кангюй с соседними племенами, этногенез кангюйцев и их роли в этногенезе казахского народа. Все научные мысли А.Н. Бернштама, высказанные им в прошлом веке, все еще актуальны и используются по сей день и обсуждается среди научной среды.

Автор в данной статье рассматривает также разные идеи, существующие в науке на сегодняшний день. А также приводит свои научные взгляды.

Ключевые слова: Кангюй, Канка, Битянь, Отырар-Қаратау, Жетіасар, Қауыншы, Бөріжары.

**А.Н. БЕРНШТАМ
ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ
КАНГЮЙ МӘСЕЛЕСІ**

Қазақстан тарихы мен археологиясындағы шешімін толық таппаған даулы мәселелердің бірі – «Кангюй» проблемасы болып табылады. Қытай деректерінде атап өтілген Кангюйдің бес иелігін локализациялау мәселесі тарихнамада көптеген идеялар мен гипотезалар тудырды. Сондай-ақ, Кангюй мемлекетінің Орталық Азиядағы ең ерте мемлекеттердің бірі болғандығы, олардың көрші тайпалар мен мемлекеттермен қарым-қатынасы, осы аумақтың саяси сахнасындағы орны секілді мәселелер де жете зерттеуді талап ететін өзекті мәселелер болып табылады.

Қазіргі заманғы отандық зерттеушілердің ішінен осы тақырыпқа қалам тартып жүрген академик К.М. Байпаков Кангюй мәселесін шешудегі қиындықтардың көпшілігін үзінді түрінде және бір біріне қарама-қайшы мәліметтер келтірілген жазба деректердің шектеулілігімен байланыстырады [1].

Қытай тарихшылары мен саяхатшылары қалдырған жазба деректерден біз Кангюй тайпалық бірлестігі Ферғана шекарасынан бастау алатын кең байтақ аумақты алып жатқанын, Кангюй астанасы Битянь қаласы Ферғанадан 1510 ли қашықтықта орналасқанын байқаймыз. Кангюй территориясының аумағына оның бес иелігі – Юени, Сусе, Фуму, Ги және Юегянь иеліктері енген. Қытай деректерінде Юени мен Юегянь иеліктерінің арақашықтығы 1650 ли (яғни 800 км) болғаны атап өтіледі. Юени Шаш аумағымен, Юегянь Үргенішпен теңестіріліп, қалған иеліктер осы екі аумақтың арасында орын тепкен [2].

Кангюй аймағы туралы мәлімет ІХ ғасырға жататын Фирдоусидың атақты Шахнамасында Кангуды Шаш пен Испиджабтың ар жағында Гулзариюн өзенінің арғы бетінде Афрасияб патшаның астанасы ретінде атап өткен.

Кангюй мемлекеті мен оның бес иелігін локализациялау мәселесі ұзақ жылдар бойы В.В. Бартольдтан бастап, С.П. Толстов, А.Н. Бернштам, Б.А. Литвинский, С.Г. Кляшторный, Ю.Ф. Буряков, К.М. Байпаков секілді әйгілі археолог ғалымдар арасында талас тудырған мәселенің бірі болып табылады.

Дерекнамалық база негізінде локализация мәселесінде екі ғылыми көзқарас орын алды. Ғалымдардың бір тобы – Кангюйлер ортаазиялық өзенаралығында Ташкенттен Хорезмге дейінгі алқапты алып жатты десе, екіншісі – Кангюй иеліктері Сырдың бойында Ташкентке дейінгі алқапта орналасса, атамекені Сыр-

дарияның ора ағысы, Сарысу, Шу өзені жазықтарында және Ұлытау тауларында орналасқан деген көзқарасты ұстанды [1, 167].

Бұл мәселені қытайдың атақты Шицзи дерегінің мәліметтеріне сүйене отырып Я. Бичурин: «Кангюй иеліктері қазіргі Қазақтың Ұлы және Орта жүз тайпалары қоныстанған Сырдариядан солтүстікке қарайғы далалық алқаптарын алып жатты» – деп жазды [2, 350].

Атақты шығыстанушы В.В. Бартольд кангюйлардың негізгі территориясы, Сырдарияның орта ағысында деп есептеп, кангюйларды көшпелілер деп санады. Бірақ сонымен қатар ғалым кангюйлардың «кіші иеліктерін» отырықшылар деп санап, Сусены-Шахрисязбен, Фумуды Заревшандағы Кушаниямен, Юениды – Ташкентпен, Гиды – Бұхарамен, Юегяньды – Солтүстік Хорезм мен Үргенішпен теңдестірді [3].

Жоғарыда аталып өткен бірінші көзқарастың белді жақтаушысы – С.П. Толстов болды. Әйгілі археолог, Орта Азия тарихына ерен еңбегі сіңген ғалым С.П. Толстов төмендегідей өз теориясын алдыға тартты. Оның айтуы бойынша, Авестада келтірілген Канка елі – Хорезм, ал Кангюй атауы тайпаның емес бүтіндей бір елдің атауы деп атап көрсетті. Хорезм археологиялық экспедициясы зерттеулерінің нәтижелерін жариялаған өзінің барлық зерттеулерінде С.П. Толстов: «Кангюй» терминін осы кең мағынада қолданып өтті. Кангюй мемлекетінің дамуының шарықтау шегі антикалық кезеңге тура келді деп есептеген ғалым, Хорезм тарихының бүтіндей бір даму кезеңін (б.з.д. IV-I ғғ.) Кангюй кезеңі ретінде бөліп көрсетті. А С.П. Толстов Кангюй мемлекеті шығысында Ферғанамен, батысында Хорезм және Бұхара оазистерімен шектеседі деп есептеп, Кангюйдың бес иелігін төмендегідей орналас-тырған болатын:

1. Сусе иелігін ол Кашкадариядағы Кеш-Шахрисязбен,
2. Фумуды – Заревшандағы Кунашиямен,
3. Юениды – Ташкентпен,
4. Ги- Бұхарамен,
5. Юегяньды – Хорезммен теңдестірді [4].

Кейіннен С.Г. Кляшторный Кангюй мемлекетінің шекарасын Ортаазиялық өзенаралығының солтүстік бөлігінде орналасқан және орталығы Сырдарияның орта ағысында Отырар оазисінде болған деп ой түйді. С.П. Толстов секілді С.Г. Кляшторный да Кангюйларды саясы бірлестік болған деп санады. Осы Кангюйлардың отаны болған Сырдарияның ора ағысы аумағын С.Г. Кляшторный кангар-печенегтерің де тарихи отаны болған деп санады [5].

Б.А. Литвинский болса, кангюйлардың орталығын Сырдарияның орта ағысындағы Таш-

кент оазисінде орналастырады [6]. Археолог Л.М. Левина өз кезегінде, археологиялық зерттеулер нәтижесінде жинақталған мәліметтерді жүйелеп және біріктіріп, кангюй уақытына жататын Сырдария жазығындағы үш мәдениетті сипаттап, оларды кезеңдеді. Өзі қарастырған Жетіасар, Отырар-Қаратау және Қауыншы мәдениеттері Кангюй мемлекетін мекен еткен халықтар мұрасы болғанын айтып өтті [7]. Кангюй мемлекеті мен оның иеліктерін орналастыру мәселесінде Ю.Ф. Буряков та зерттеулер жүргізді. Ол кангюйлардың Ташкенттен Жаңадария мен Қуандарияға дейінгі бүкіл Сырдария жазығында орналасқаны туралы идеяны дамыта отырып, Кангюй астанасы Битянь қаласын Жаңадария мен Қуандарияның төменгі ағысындағы Шірік-Рабат, Бәбіш молла және аАлтын Асар қалашықтарының бірімен теңдестіреді. Бұл зерттеуші Сусені – Суябпен, Фумуды – Гушуань иеліктері аумағымен, Гиды – Самарқанмен, Юегяньды – Хорезммен теңдестіреді. Кангюйлардың ата мекенін ол Жетіасар мәдениеті таралу ареалымен байланыстырады. Ал Қауыншы және Отырар-Қаратау мәдениеттерін ұқсастықтарын есепке ала отырып, бұл мәдениеттер Сусе иелігінде таралған деп есептейді [8].

Өзіміздің зерттеу нысанамыз ретінде, енді осы мәселеге қатысты А.Н. Бернштам зерттеулеріне көшейік.

Бұл мәселедегі С.П. Толстовтың басты оппоненті болған А.Н. Бернштам Оңтүстік Қазақстан аумағындағы Қаратау маңы мен Сырдария бойында жүргізілген археологиялық зерттеулері нәтижесінде өзінің «Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана» мақаласында қазақ халқының этногенезі және қаңлы проблемасына аырықша көңіл бөледі [9].

А.Н. Бернштам өз мақаласында төмендегі қытай деректерін И. Бичуриннің аудармасымен және өз түсініктемесімен түпнұсқаға сілтеме жасай отырып келтіреді.

Кангюйлар туралы мәліметтер қытай әдебиетінде б.з.д. 138 жылы қытай астанасынан батыстағы беймәлім елдерге қарай жол тартқан У-Ди императордың елшілік керуенін басқарған Чжан-Цянның мәліметтерімен ене бастады. Бұл қытай саяхатшысы Даванда (Ферғанада) барған жолда осы Даваньнан солтүстікке қарай орналасқан Кангюй еліне тоқтаған. Кангюй елі туралы қытай саяхатшысы әрі тарихшысы былай деп келтіреді:

«Кангюй елі Даваньнан солтүстік-батысқа қарай шамамен 2000 ли аумақта орналасқан. Бұл салт-дәстүрлері юечжилермен бірдей көшпелі

иелік. 90 000 жуық әскері бар. Кангюй өзінің күшінің аздығына байланысты оңтүстігінде юечжилердің, ал шығысында ғұндардың билігіне мойын ұсынады» [2, 350]. Осы үзіндіні мысалға келтіре отырып, А.Н. Бернштам Орта Азияда, әсіресе Ферғанамен қарым-қатынаста үлкен рөл атқарған қаңлы тайпаларының атап өтілген «күшінің аздығы» сол кездегі әлемдік аренада үлкен күш болған өте мықты көшпелілер – ғұндармен салыстырмалы түрде айтылған болуы керек деп топшылайды. Себебі өзге деректерде кангюйдың Даванның саяси өміріне жиі араласып тұрғаны келтіріледі және бұл күші аз мемлекетке қатысты айтылмаса керек-тідеп шешім шығарады [9, 91 б.].

Баньгудың Цянь-Ханьшуында салыстырмалы түрде көп мәліметтер берілген. Бұл дерек көзі Хань династиясы уақытында, яғни, б.з.д. II-I ғғ. оқиғаларды сипаттайды. Дегенмен, бұл шығарма турады А.Н. Бернштам б.з. 1 ғасырының аяғында құрастырылғандықтан бұл шығармаға өзіне дейінгі саяхатшылар шығармаларында келтірілген этнографиялық сипаттаулар ену мүмкіндігі зор екенін атап өту керек деп санайды.

Бұл шығармада «Кангюй Лоюени елінде, Битянь қаласында орналасқан. Халқы 120 000 жанұядан, 600000 адамнан тұрады. Әскері 120 000 адам. Салт-дәстүрі жағынан Юечжиларға ұқсайды. Кангюй шығыста ғұндарға бағынады. Люениден билеушінің жазғы тұрағына дейін жеті күншілік жер» деген мәлімет келтіріледі [2, 184 б.]. Осылайша алғаш рет қытай деректерінде Лоюени атты Кангюй топонимикасы пайда болады. Бұл шығармада Кангюйлардың көшпелі тайпа екені атап көрсетілмесе де, жазғы тұрақ деп көрсетілуі кангюйлардың бай жоғарғы санатты адамдарының көшпелі өмір салтын ұстанғанын байқатады. А.Н. Бернштамның пайымдауынша қытай деректерінің бұл тек билеуші топтардың ғана көшпелі салтын айқындап көрсетіп, ал өзге халық топтары туралы атап өтпеуі – археологиялық зерттеулермен дәлелденген сол кезеңде жүзеге асқан кангюйлардың өмір салттарының өзгеруімен байланысты деп атап көрсетті [9, 91 б.].

Осы бір үзінділердің өзінен А.Н. Бернштам б.з. 1 ғасырында кангюйлар жоғалып немесе әлсіреп кетпей, одан әрі белсенділік танытып, өз бағыныштылығына бір жағында Хорезмнен оңтүстікке қарай, екінші жағынан Ферғана аумағындағы иеліктерді қосып алғанын байқайды. Кангюйлардың күшеюі олардың шығысындағы көршісі үйсіндердің әлсіреп, олардың бір бөлігінің кангюй аймағына көшіп баруымен де тү-

сіндіріледі. Кангюйлардың күшеюіне әсер еткен тағы бір оқиға б.з. 87 жылы Монғолияда Дэу-Сяннен жеңіліс тапқан ғұндардың бір бөлігі кангюй иелігіне қоныс аударуы болып табылды.

3 ғасыр дерегі Вэй-Лиода кангюйлар туралы арнайы мәліметтер бар. Бұл жерде кангюйлардың саяси тәуелсіз ел болғаны атап көрсетіледі. Ал тағы бір осы заманның дерек көзі Цзиньшида: «Кангюйлар Ферғанадан 2000 ли жерде Суи мен Ілеге дейінгі аумақта орналасқан. Олардың билеушілері Суседе өмір сүреді» – деп жазылған Бұған қарағанда, қаңлылардың негізгі мекен еткен аумағы Сырдариядан Ілеге дейінгі аумақ болған. XVIII ғасырдағы Цзинь-Дан-Хуан-Юйдің Сиюй тучжи шығармасындағы картада «Хань династиясының батыстағы аумақтарын» көрсету кезінде кангюйлар біріншіден, Ферғананың көршісі ретінде көрсетіледі. Кангюй мен Ферғана арасын тау бөліп жататыны айтылады. Екі көлді жалғастыратын өзен ретінде А.Н. Бернштам Шу және Сырдария өзендерін көрсетеді [9, 93 б.].

Б.з.д. III ғасырынан бастап-ақ, қытай деректерінде үйсіндер көрсетілгенімен, кангюйлар аталмайды. А.Н. Бернштам бұны ежелгі кангюй мемлекетінің эфталит-ғұндар шабуылдары әсерінен ыдырауымен түсіндіреді [9, 93 б.].

Бұл туралы Вэйшуйдың келесі мәтінінде былай атап көрсетіледі: «Еда билеушісіне батысында Кангюй, Хотан, Шалэ, Аньси және өзге де 30-ға таяу ұсақ иеліктер бағынады». Кангюйлардың саяси бостандықтарынан айырылуына б.з.д. алғашқы ғасырларында олардан өзенаралығындағы иеліктерін тартып алған кушан тайпаларының күшеюімен және осы кушан тайпаларын әлсіретіп, IV ғасырда эфталит мемлекетін құрған ғұн тайпаларының басып кіруі себепші болған.

Осы Вэйшуй мәтінінде алғаш рет Кан иелігі туралы сөз қозғалады. Кан иелігі Соғдымен теңестіріліп, бұл иелік туралы: «Кан мемлекеті – кангюйлардың ұрпақтары» деп аталады және бұл иелік көшпелілер елі ретінде сипатталады [2, 184 б.].

Ал Таншу дерегі бойынша Кан иелігі біріншіден, кангюйлық емес, юечжилердің ұрпақтары ретінде қарастырылса, екіншіден, оның халқы көшпелілікке еш қатысы жоқ, отырықшы ел ретінде аталады. Бірақ бұл дерек көзі Кангюйлардың бес иелігін юечжилардың бес жабғуы орын тепкен иеліктермен, яғни, 1. Ши иелігі – ежелгі Юени, 2. Хэ иелігі – ежелгі Фумо, 3. Хосюнь иелігі – ежелгі Юегянь, 4. Шы иелігі – ежелгі Сухемен теңестіре отырып, Сырдариядағы кангюй аумақтарын өзенаралығындағы юечжи

аумақтарымен біріктіруге тырысады. Бірақ өзге дерек көзі Цянь-ханьшуда юечжилердің бес жағбуын сипаттай келіп, юечжити аумағы кангюйдың бес иелігінен мүлдем бөлек көрсетіледі.

Осы аталып өткен жазба деректерден кангюй мемлекетінің өмір сүруі туралы кейбіреуі оның ірі әрі күшті мемлекеттік құрылым болғанын атап көрсетсе, кейбіреуі б.з. д. II ғасырдан б.з. V ғасырына дейінгі уақытта ұсақ жекелеген иеліктер түрінде өмір сүргенін атап өтеді. Кейбірінде, кан иеліктері кангюйлар елі болып көрсетілсе, кейбірі кангюйларды юечжилермен біріктіруге тырысады.

Жоғарыда келтірілген мақаласында А.Н. Бернштам қаңлы атауына өзгеше мән береді. Ғалымның айтуынша, «Кангюй» түсінігінің кеңею үрдісі және «Кангюй» термині мен Қытайлықтар Соғдыларды атаған тағы бір атау «Кан» терминінің өзара байланысы өте күрделі мәселелерден санап, Кан елі мен Кангюй тайпасының атаулары – бір мәнде емес деп көрсетеді және б.з.д. шегінде-ақ кангюйлардың түркітілдес болғанын атап көрсетеді [10]. Көптеген ғалымдар кангюйлармен шендестіретін «Кан» термині туралы ғалым, бұл сөз қытай тілінде «жарқырау, даму, рақаттану» деген мағына беретінін және «байлық, билік, жарқырау» мағынасын беретін Соғды сөзімен мәндес екенін атап өтеді.

Кангюй атауы Б. А. Литвинскийдың пайымдауынша бұл атауды *kaŋga* – «тері» деген мағына беретін хотан-сақ сөзімен байланыстырады. Егер бұл этимология лингвистикалық жағынан қолдау табатын болса, онда кангюй атауын «теріден жасалған киім киетін адамдар» деген мағына білдіретін сақ этнонимі ретінде түсіндіруге болады [11]. А.Н. Бернштам қосымша мәліметтерсіз, тек қытай деректеріне сүйене отырып, қаңлы мәселесі шешілмейтінін атап көрсетті. Бұл қосымша мәліметтер ретінде ғалым тарихи фонетика негізінде терминдерге лингвистикалық талдау жасау және археологиялық материалдарды атады [9, 94 б.].

Осылайша ғалым қытай деректерінде кездесетін кангюй топонимикаларына өзінше талдау жасайды. Мысалы, «Лююени» елінің атауын Ширатори өз уақытында алғашқы «ло» иероглифы «лок» деп оқылатынын және мағынасы түріктің ұлық деген сөзімен бір екенін атап өткен. Бұған А.Н. Бернштам да келісіп, бірақ осы сөздегі келесі иероглифтар туралы «юе ни»-ды «юери» деп оқып, йер-жер терминінің нақты интерпретациясын байқауды ұсынып, бұл атау түркілік топоним «Ұлық жердің» қытайша атауы ғана деп түсіндіреді. Осы сияқты А.Н. Бернштам «Юени»

атауын да «Ұлы» эпитетінсіз жай ғана «Жер» сөзінен шыққан деп түсіндіреді.

Сусе атауы туралы ғалым иероглифтер оны да «Сусак» деп оқылуы мүмкін екенін айта отырып, оны қазіргі Созақ аумағының атауымен теңестіреді. Сусак топонимін ғалым ежелгі яксарттық сақтардың (апасаки), яғни, «су сақтары» атауынан шыққан деп түсіндіреді [9, 94 б.].

Ал Кангюй астанасы Битянь қаласын Шираторидың Печенег атауымен салыстырып, көптеген атаулар мен титулдардың түркілік шығу тегін көрсеткенімен А.Н. Бернштам келісетінін айтады [9, 95]. Алғашқы үш иелік Лююени, Юени, Сусе – прототүріктік мәндегі иеліктер ретінде Сырдарияның бойы мен Қаратауда орналасыра отырып, А.Н. Бернштам Ги мен Фумуды оңтүстік Өзенаралығынан емес, Яксарт маңынан іздеу керек, тіпті Яксарттан оңтүстікке қарай да орналасуы мүмкін емес деп есептейді. Бұл аумақтарды ғалым кангюйлардың атамекені деп атап көрсетеді. Бірақ А.Н. Бернштам кангюйлердің орталығы қытай деректерінде аталып өтілген бес иеліктен де солтүстік-шығысқа қарай орналасқан деп есептейді.

Кангюй лексикасының түркілік мәні және оның қытай деректері бойынша орналасу жері бойынша А.Н. Бернштам кангюйлар түркі тайпаларына жататын, Сырдарияның орта ағысы мен Қаратау баурайы мен оның солтүстік және солтүстік-шығысындағы далалық аумақтарды мекендеген көшпелі тайпа деп атап көрсетеді [9, 95]. Және осы тұжырымға мағызды толықтыру ретінде б.з. шегіндегі Сырдария бойындағы ескерткіштерді зерттеу материалдарын алдыға тартады.

1938-1939 жылдардың өзінде-ақ, А.Н. Бернштам жетекшілік еткен ғалымдар тобы Берікқара обасында көптеген қорғандарға зерттеулер жүргізеді. Бұл қорғандарды зерттеу барысында Тянь-Шань тауы баурайындағы үйсін ескерткіштерінен өзгеше жәдігерлерге қол жетеді. Осы Берікқара қорғандарына ұқсас қорғандар бүкіл Қаратау бойынан кездеседі және А.Н. Бернштам Тамды жайлауында да осы тектес қорғандарға зерттеулер жүргізеді. Олардан да тура Берікқаралық қорғандардағы секілді керамикалар мен жәдігерлер кездесті. Бұл қорғандардың бәрін ғалым кангюйлық деп атап көрсетті [9, 96]. Осы зерттеулер ғалымға осы Сырдария бойы мен Қаратау маңының археологиялық ескерткіштерін зерттеу нәтижесінде бұл аумақтардың кангюй тайпалары қоныстанып, тіршілік еткен жері деп шешім шығаруына мүмкіндік берді.

А.Н. Бернштам мәдениеті жағынан кангюй тайпалары мен үйсіндердің ұқсастығын тянь-

шандық қырғыздар мен жетісулық қазақтар ұқсастығымен салыстырады. Үйсіндердің кангюйларға тигізген үлкен әсері тек этнотопонимикадағы әсер ғана емес, кангюйлар мәдениетінде үйсіндік элементтердің кездесуімен де анықталады. Үйсіндік қорғандық тізбектер бүкіл Қаратау бойымен Сырдариядан Жаңақорғанға дейінгі аймаққа таралған. Үйсіндік керамика тіпті Ташкент оазисінде де кездеседі. Қытай деректерінде де осы екі тайпалық одақтың бір бірімен үнемі байланыста болғаны көрсетіледі.

Археологиялық материалдар негізінде А.Н. Бернштам саяси және экономикалық себептерге орай, кангюй тайпалары отырықшы және көшпелі болып бөлінген деп есептейді. Отырықшы кангюйлар массагеттік-аландық топпен араласып, Өзенаралығындағы этносаяси өмірде үлкен рөл ойнаған этникалық құрылымның үлкен бөлігін құраса да, тәуелсіз көшпелі бөлігіне сүйене отырып кангюй тайпалық атауын сақтап қалды. Олардың кушан мемлекеті құрамында орналасуы қытай тарихшыларын алдымен юечжилар мен кангюйлардың этнографиялық туыстығын көрсетуіне әкелсе, кейіннен кангюйларды юечжилардан тараған деп қателесуіне себеп болды [9, 97].

Қорыта келе айтарымыз, А.Н. Бернштам өз зерттеулерінде Кангюй тайпасының Сырдария мен Қаратау бойында қоныс тепкен көшпелі түркі тайпасы болғанын, Хорезмның бұл Кангюй мемлекетінің орталығы емес тек периферия болғанын, Кангюй әсері б.з.д. II ғасырға дейін яғни кушан мемлекеті тұрақтанғанға дейін Өзенаралығындағы аумақтарға әсері күшті болғанын атаған [9, 97].

Қазақстанның оңтүстігі мен Солтүстік Қырғызстанда жүргізген ұзақ жылдарғы зерттеулері нәтижесінде А.Н. Бернштам Кангюй мемлекетінің шығыс шекарасы Талас өзені бойымен өткені талас тудырмайтын мәселе деп есептейді. Кангюйдың бес иелігін ол Сырдарияның бойымен былай орналастырады: Юени-Ташкент оазисі аумағында, Сусе – Сырдария және Арыс өзендерінің орта ағысы мен Қаратаудың солтүстік беткейінде, Фуму – Жаңақорғаннан солтүстік-батысқа қарай Қазалыға дейінгі аумақта, Ги – Сырдарияның төменгі ағысында, Юегань – Хорезмде деп санайды. Қаңлылардың астанасы Битянь қаласының орнын ғалым Сусе иелігінің аумағынан яғни Қаратаудың маңынан іздеу керек деп есептейді [12].

Кангюй гегемониясы кушандар тұсында шектеліп, ғұндар шабуылы әсерінен әлсіреп, эфталиттер шабуылынан күйрейді. Кангюйлар

Өзенаралығы мен Сырдария бойындағы өзге этникалық топтармен араласып кеткенімен, Қаратаудан арыға қарай, Орталық Қазақстан далаларында және батыс Жетісуда сақталып қалады.

Кангюй аты тарих бетінен жоғалып кетпей, ортағасырлық қаңлы тайпасы мен қазақтар құрамындағы қаңлы руының атауы ретінде бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Сырдария әсіресе оның орта ағысынан басталған аумақ кангюйлардың негізгі орналасқан жері болып есептеледі.

Кангюйлардың Орта Азия аумағындағы тарихи орнын атап көрсете отырып, А.Н. Бернштам б.з.д. III-1 ғғ. олардың дамуының шарықтаған кезі болғанын, біздің заманымыздың басталуымен құлдырай бастағанын атап көрсетті. Және Соғды атауының кангюйлармен байланысы жоқ екенін де атап көрсетті [9, 98].

Өздерінің осы аймақтарға жүргізілген зерттеулері нәтижесінде өз еңбектерінде Агеева Е.И. мен Пацевич Г.И. б.з.д. II ғ. – б.з. III-IV ғғ. аралығында Талас маңы жазығында және батысқа қарай Талас Сырдария өзенаралығында және Қаратаудың солтүстік бөктерлерінде кангюй тайпасы мекендеген деп шешіп, А.Н. Бернштам пікірімен толықтай қосылады. Дегенмен, бұл ғалымдар кангюй иеліктерінің С.П. Толстовтың да А.Н. Бернштамның да локализациялауын толық негізделмеген деп есептеп, осы аймақтың кангюйлардың қай иелігінің құрамында болғаны әлі де басы ашық мәселе деп атап өтеді [13].

Б.з. 3-5 ғасырларында Кангюй мемлекеті Орта Азия өзенаралығы мен Арал маңындағы өзінің бұрынғы күш қуатын жоғалтып бірнеше жеке иеліктерге бөлініп кетеді.

Кангюйлардың археологиялық ескерткіштері үш мәдениетке Жетіасар, Қауыншы және Отырар Қаратау мәдениеттеріне жататыны мәлім. Қауыншы мәдениеті – Ташкент оазисінде, Отырар-Қаратау мәдениеті Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың Таласқа дейінгі бөктерінде, Жетіасар – Куандария мен Жаңадария жазығында орын тепкен. Қауыншы мәдениетінің (б.з.д. I – б.з. VII ғғ.) жақсы зерттелген ескерткіші ретінде біз Сырдарияның оң жағалауында Шардараға жақын маңда орналасқан Ақтөбе елдімекенін атап көрсете аламыз. Қауыншы мәдениеті таралған аумақта Шаушықұм, жамантоғай, Төребай тұмсық секілді обалар зерттелді [1, 170].

Отырар – Қаратау мәдениетін А.Н. Бернштам өзінің «Древний Отрар» атты мақаласында «Отырар-Қауыншы» мәдениеті деп бөліп көрсеткен. Ал Л. М. Левина осының негізінде «Отырар-Қаратау» мәдениеті деп атап өтті. Отырар – Қаратау мәдениетінің (б.з.д. I – б.з. VII ғғ.)

негізгі шоғырланған жері Отырар оазисі болып табылады. Бұл жерде салыстырмалы түрде аса үлкен емес аумақта көлемі әртүрлі елуден аса төбелер шоғырланған. Олардың арасында Көк мардан, Пұшық Мардан, Қостөбе, Ахай төбе, Марданкүйік, Қалам төбе, Жалпақтөбені атап өтсек болады. Көк мардан, Пұшық Мардан, Қостөбе, Абыз төбе, Марданкүйік, Қелін төбе секілді қалашықтарда қазба жұмыстары жүргізілді. Отырар – Қаратау мәдениеті солтүстік-батыста Сырдарияның орта ағысы, Отырар, Түркістан және Жаңақорған оазистерімен, солтүстігі мен солтүстік-батысында Қаратаумен, шығысында – Талас жазығымен, оңтүстігінде Қазығұрт тауларымен шектесетін кең байтақ алапты алып жатыр. Бұл аймақ көптеген қамалды елді мекендер мен қалашықтарға толы, олардың арасынан Сайрам, Шымкент, Жуантөбені, ал сан мыңдаған обалар арасынан ең көрнектісі Бөріжары обасын атап көрсете аламыз.

Л.М. Левина жинақталған керамикалық материалдар нәтижесінде осы мәдениетті былайша кезеңдеді: 1-кезең б.з.д. I ғ. – б.з. III-IV ғғ., 2-кезең V-VI ғғ., 3-кезең б.з. VI-VIII ғғ.

Ал Жетыасар мәдениеті таралған Жетыасар жайлауы (урочище) Сырдарияның төменгі ағысында Жусалы станциясы маңында орналасқан. Бұл мәдениет ескерткіштері 1946 жылдан бастап жарты ғасыр бойы белсенді түрде зерттелінді. Бұл зерттеулер нәтижелері Л. Левинаның іргелі монографиясында жарияланды [7].

Оңтүстік Қазақстандағы ең ірі некрополи – Бөріжары обасы осы Жуантөбе қалашығына оңтүстік жағынан кіріге орналасқан. Бұл қорғандар

Қараспан ауылына қарама-қарсы Арыс өзенінің оң жағалауында Қарауылтөбе ауылынан Бадам өзеніне дейінгі аумақта 13 шақырым жерге созылып орналасқан. Бұл бүкіл Орта Азиядағы стационарлы түрде зерттеліп жатқан ең үлкен некрополь болып табылады. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде анықталған жерлеу құрылысының екі негізгі түрі – котакомбалық және жер бетіндегі склептік.

Бөріжары обасын зерттеуді 1893 жылы Түркістан өлкесіндегі Ресей археологиялық комиссиясының өкілі Н.П. Остроумов зерттеп бастады. Содан соң, А.Н. Бернштам жетекшілік еткен Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы 1949 жылы екі обада, 1951 жылы тағы тоғыз обада зерттеу жүргізді [15]. 1967-1968 жылдары бұл обаларды Б. Нұрмұхамедов қазба жүргізді [16]. 1989 жылдан бастап Шымкент облыстық өлкетану мұражайы экспедициясы, ал 2004 жылдан бастап «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты қызметкерлері зерттеу жүргізеді. Осы ғалымдар зерттеулері нәтижесінде Оңтүстік Қазақстандағы ертеортағасырлық некропольдерге арналған монография жарық көрді [17].

Өз отанымыздың тарихында елеулі орын алған, ең алғашқы мемлекеттердің бірі болып есептелетін Кангюй тайпалық бірлестігі тарихы туралы А.Н. Бернштамның осыдан 70 жыл бұрын айтқан тұжырымдары қазіргі уақытта тәуелсіз еліміздің зерттеушілері арасында кеңінен қолдау тауып, осы күнге дейін жинақталған материалдар негізінде шындықпен жанасатындығы анықталуда.

Әдебиеттер

- 1 Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга 1. – Алматы, 2012. – 390 с.
- 2 Бичурин Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена, ч. III. – СПб., 1851.
- 3 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, 1927. – С. 5-7.
- 4 Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948. – 20-24 бб.
- 5 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. – М., 1964. – 172 с.
- 6 Литвинский Б.А. Джунский могильник и некоторые аспекты кангюйской проблемы // Советская археология, 1967. – №2. – С. 33-35.
- 7 Левина Л.М. Керамика нижней и Средней Сырдарьи в 1 тысячелетии н.э. – М., 1972. – 258 с.
- 8 Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры ташкентского оазиса. – Ташкент, 1982. – 107 с.
- 9 Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН КазССР. Серия археологическая. Вып. 2. – Алма-Ата, 1949. – С. 59-99.
- 10 Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Ленинград, 1951. – 174 с.
- 11 Литвинский Б. А. Кангюйско-сарматский фарн. – Душанбе, 1968. – С. 14-23.
- 12 Бернштам А.Н. Древний Отрар // Известия АН КазССР, серия археологическая, № 108, вып.3. – Алма-Ата, 1951. – С. 81-97.
- 13 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии. том. 5. – Алматы, 1958. – С. 125-215.

- 14 Ageeva E.I., Pacevich G.I. Otchet o rabotah Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции 1953 года // Труды ИИАЭ Ан КазССР. Т.1. – Алма-Ата, 1956. – С. 53-57.
- 15 Нурмуханбетов Б.Н. Некоторые итоги раскопок Борижарского могильника // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата, 1970. – С. 108-120.
- 16 Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. – Алматы, 2005.

References

- 1 Bajpakov K.M. Drevnjaja i srednevekovaja urbanizacija Kazahstana. Kniga1. – Almaty, 2012. – 390 s.
- 2 Bichurin Ja. Sobranie svedenij o narodah obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena, ch. III. – SPb., 1851.
- 3 Bartol'd V.V. Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana. – Leningrad, 1927. – S. 5-7.
- 4 Tolstov S.P. Drevnij Horezm. – M., 1948. – 20-24 bb.
- 5 Kljashturnyj S.G. Drevnetjurkskie runicheskie pamjatniki. – M., 1964. – 172 s.
- 6 Litvinskij B.A. Dzhunskij mogil'nik i nekotorye aspekty kangjujskoj problemy // Sovetskaja arheologija, 1967. – №2. – S. 33-35.
- 7 Levina L.M. Keramika nizhnej i Srednej Syrdar'i v 1 tysjacheletii n.je. – M., 1972. – 258 s.
- 8 Burjakov Ju.F. Genezis i jetapy razvitija gorodskoj kul'tury tashkentskogo oazisa. – Tashkent, 1982. – 107 s.
- 9 Bernshtam A.N. Problemy drevnej istorii i jetnogeneza Juzhnogo Kazahstana // Izvestija AN KazSSR. Serija arheologicheskaja. Vyp. 2. – Alma-Ata, 1949. – S. 59-99.
- 10 Bernshtam A.N. Ocherk istorii gunnov. – Leningrad, 1951. – 174 s.
- 11 Litvinskij B. A. Kangjujsko-sarmatskij farn. – Dushanbe, 1968. – S. 14-23.
- 12 Bernshtam A.N. Drevnij Otrar // Izvestija AN KazSSR, serija arheologicheskaja, № 108, vyp.3. – Alma-Ata, 1951. – S. 81-97.
- 13 Ageeva E.I., Pacevich G.I. Iz istorii osedlyh poselenij i gorodov Juzhnogo Kazahstana // Trudy Instituta istorii, arheologii i jetnografii. tom. 5. – Almaty, 1958. – S. 125-215.
- 14 Ageeva E.I., Pacevich G.I. Otchet o rabotah Juzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoi jekspedicii 1953 goda // Trudy IIAJe An KazSSR. T.1. – Alma-Ata, 1956. – S. 53-57.
- 15 Nurmuhambetov B.N. Nekotorye itogi raskopok Borizharskogo mogil'nika // Po sledam drevnih kul'tur Kazahstana. – Alma-Ata, 1970. – S. 108-120.
- 16 Bajpakov K.M., Smagulov E.A., Erzhyigitova A.A. Rannesrednevekovy nekopoli Juzhnogo Kazahstana. – Almaty, 2005.